

Kálnási Árpád, Debreceni cívis szótár

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 83. szám.
Debrecen, 2005. 830 lap

Nehéz helyzetbe kerül bárki is, ha Pécs környékén a *tülke*, Sopron vidékén a *poncichter*, Dunántúl nagy részén a *pógár*, Debrecenben pedig a *cívis* jelentését pontosan meg kell határoznia. KÁLNÁSI ÁRPÁD is adott egy szűkebb és egy tágabb értelmet a *cívis* szónak, s az utóbbi szerint kiterjesztette szótárának anyagát m i n d e n tősgyökeres debrecenire: gazdákra, pásztorokra, vákáncsosokra, iparosokra stb. Így aztán igen nagy föladatot vállalt, s nem csoda, hogy ilyen hatalmas méretű munkát alkotott. A terjedelemnek azonban csak egyik oka a kutatás egész társadalomra való kiterjesztése. A másik sokat vitatott elvi kérdés: az alaki tájszavak fölvétele a tájszótárba, hiszen ez különösen megnövelte a terjedelmet. Ezt a döntését alaposan megindokolta a szerző, s azzal egyet is lehet érteni,

mert például az *i-zés*nek kiejtési szabálya nincs, vagy csak nagyon nehezen határozható meg (*píz*, de *pittek*; *szél* 'légáram', de *szíl* 'valaminek a széle'); az *ó*, *ő* pedig nem mindig záródó diftongusokban realizálódik (*szopos*, *sózóznáju*; *fűáj*, *fikető*; különösen érdekes a *lúszemszilva* és a *lőszeműszilva* közötti ejtéskülönbőség, ha nem elírás; stb.). Ezek bemutatása, rögzítése már igazolja is azt a többletmunkát és nagyobb terjedelmet, amit fölvételük jelent. A helyvel való takarékoságról meg kell jegyezni, hogy sok utaló szócikkével igyekezett a szerző csökkenteni a könyv méretét, még ha ezekkel nehezítette is kissé a használatát. Nélkülük azonban duplájára nöhetett volna a szótár nagysága.

Nagyon érdekes a szótár előtörténete, amit részben a szakirodalomból ismertünk eddig is, de összefoglalása az Előszó érdeme. Már maga a tudományos célkitűző, CSÜRY BALINT is a fönt említett tágabb meghatározását vallotta a *civis* szónak, amikor tanítványainak kimondottan regionális szakszótárak összeállítását adta föladatul: a helyi fésűsök, gubacsapók, tímárok, pipakészítők, hentesek stb. szókincsét gyűjtette. (Természetesen nem ennek az Előszónak a föladata megvizsgálni azt, hogy igazra volt-e IMRE SAMUNAK, aki szerint CSÜRY a leíró, BÁRCZI a történeti szempontokat érvényesítette nagyobb mértékben tanítványaival. Jóllehet VÁMOSI debreceni csizmadiákról szóló – történeti adatokat is tartalmazó – munkája csak 1942-ben jelent meg, CSÜRY pedig 1941-ben elhunyt, de egy ilyen dolgozatnak nem egy esztendő a kiérlelési, megírási, megjelentetési ideje, s mindenképpen benne volt a témaválasztásban CSÜRY hatása. BÁRCZI tanszékvezetésének idején nem is jelent meg több hasonló témájú munka.) Érdekes még ezzel kapcsolatban megfigyelni, hogy CSÜRY nem a saját munkásságában oly kiemelkedő „Szamosháti szótár” összeállításának szempontjait érvényesítette a *civis*szótárról való elképzeléseiben, terveiben. Nagyszerű példája ez annak, hogy a nagy tudósok szemléletében, módszertani kontemplációjában is van változás, ha úgy tetszik: fejlődés. Tervezhetett volna egy debreceni teljes tájszótárt is, abban az időben meg is valósíthatta volna (ha korai halála meg nem akadályozta volna ebben), de tudta, vagy inkább csak érezte, hogy jobb, hasznosabb, használhatóbb lesz egy mérsékeltabb terjedelmű, szűkebb, a köznyelvel teljesen megegyező szavakat mellőző, mégis sokoldalúbb, az egész helyi társadalomra kiterjedő tájszótár elkészítése, ami ezzel a „*civis*” szótárral meg is valósult.

A munka tanulmányjellegű bevezetése fölment attól, hogy elhelyezzem ezt a debreceni tájszótárt az eddig megjelent hasonló munkák időrendi sorában, de kötelességem értékelni, egybevetni tudományos eredményeit azokéival. Legnagyobb nehézségem annak meghatározása, hogy melyik munka „hasonló” hozzá. Hiszen minden tájszótár hasonlít bizonyos fokig egymáshoz, s természetesen ehhez is. Teljes azonosság – ami az összevetés objektív alapja lehetne – (szerencsére) nincs. Ha terjedelmét nézzük, a szamosháti, szegedi, ormánsági, kórógyi szótárral kellene összehasonlítani, de mindegyiknek egészen más a koncepciója, célkitűzése, időbeli és társadalmi merítésének terjedelme. A városiaságot tekintve BALINT SÁNDOR munkája áll hozzá közelebb, de KÁLNÁSI nem vállalta föl a történeti és tulajdonnévi (személynévi, helynévi) adatok közlését, mert azzal egyrészt a végtelenségig elnyúlhatott volna az összeállítás, megjelentetési ideje (l. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti szótársorozatát, amely halála után húsz évvel sem teljes még), másrészt a névtan önelvűségének kiharcolása után a tulajdonnevekkel való foglalkozás külön köteteket igényel, s minden bizonnyal (legalább Debrecen helynevei, de még talán személynevei is) közelesen megjelennek önálló művekben. Alapelvei szerint IMRE SAMU, KISS JENŐ, SZABÓ JÓZSEF, BALOGH LAJOS, ZILÁHI LAJOS munkáival kellene egybevetni, ezek némelyike között azonban oly nagy az időbeli eltérés, hogy nem lehet igazságosan mérícskélni az eredményeket; de nem is ez a föladatom. Úgy vélem, elsősorban azt kell megállapítanom, hogy melyik munka milyen módon éri el eredményét: a kutatott terület táji szókincsének alaposabb, pontosabb megismertetését. Abban ugyanis minden bizonnyal egyetért velem valamennyi szótárhasználó dialektológus, hogy mindegyik említett tájszótáriról megfelel kitűzött föladatának, s KÁLNÁSI ÁRPÁD is közéjük tartozik, de módszereik, szótárszerkesztésük, szócikkeik szerelése között különbségek vannak. Természetesen vannak általános szabályok (szófaj, kiejtés, jelentés megadása stb.), amelyeknek meg kell felelnie a szótáriróknak, de nem mindig egységes az a mód sem, ahogyan ezeket a kötelezettségeknek eleget tesznek a szerzők.

Haladjunk sorban a szócikkek fölépítésén, s kezdjük a címszóval! A köznyelvi vagy köznyelviessített félkövér címszavak szoros betűrendben állva lehetővé teszik a gyors és pontos megtalálását a keresett szónak. A csak népnyelvben élő szavak köznyelvivé formálása mindig gondot okoz minden szótárszerkesztőnek. Így például a **curikk** az ÉrtSz. és mindkét ÉKsz. szerint **curukk** (jóllehet vannak olyan nyelvjárások – például az orosházi –, amelyek az eredetibb *curikk* formát őrzik). Mindkét (nyelvjárási és köznyelvi) alaknak a címszóként való fölvétele kétségtelenül a legbiztosabb megoldás (**bécebo**ca és **bicebo**ca), de a terjedelmet növeli. Nyilván sok gondot okozott az igék igeikötős alakjainak külön szerepeltetése, hiszen a használatos igeikötőknek a szócikk végén való felsorolása meg is történik (**kér** *fel-, ki-, meg-*). A külön szerepeltetett igeikötős ige azonban nem köznyelvi jelentésű összetétel: **felkér** ~ [Nemcsak lányt táncolni, hanem:] <Pénzt> kölcsönkér; **kikér** *kikír* [Nem csak magának valamit, hanem:] **1.** (Esküvőkor a menyasszony és a vőlegény [!] kiadását kéri a násznagy vagy vőfély) **2.** <Gyermekek iskolából> elkér; **megkér** *mekkír* [Nemcsak lányt feleségül, hanem:] **1.** Bocsánatot kér vkitől **2.** <Áru árára> ajánlatot tesz. – Ráadásul még (ha hinni lehet a tildének) a **felkér** népnyelvi ejtése nem *í-ző!* Mindezeket be lehetett volna osztani a **kér** magyarázatába is, de jobban kiemeli az eltéréseket az önálló szócikkekben való szerepeltetés. Az utaló szócikkekről az a föltételezésem, hogy a leggyakrabban használt alakra történnek az utalások, nem pedig az etimológiaiailag megfelelőbbre, történetileg korábbira. Így a **megjuhádzik** (és **megjuhász**kozodik) utal a **megjuhász**ozodik szócikkre, holott a **megjuhádzik** a régebbi, mivel az eredeti forma **johon* < **jo* ~ **ju* lehetett, és semmi köze a *juh* 'birka' jelentésű szóhoz vagy a *juhász* foglalkozásnévhez (l. TESz.).

A nyelvjárási szótárak legfontosabb eleme az ejtémód fonetikus lejegyzése. Ennek helyesége, pontossága adja meg a szótár értékét. Erre nagy súlyt helyez a szótár, s minden bizonnyal helyes megfigyeléseken alapulnak ejtésjelölései. Természetesen ezt csak a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő tudja eldönteni, mi, többiek legfőljebb az esetleges ellentmondásokra hívhatnánk föl a figyelmet. Ezt részben fontebb érintettem, másrészt helyi ellenőrzés nélkül csak azt mondhatjuk, hogy némelyik szóban már érvényesült a köznyelv egységesítő hatása (*lőszeműszilva*). Két dologról azonban föltétlenül szót kell ejtenünk. Egyik a tilde [-] használata a kiejtés megadása helyett. Kétségtelen, hogy ezzel helyet takarít meg a szerző, de a példamondatokban zavaró, mert a nyelvjárásiasság súlyát, tekintélyét csökkenti. A másik inkább módszerbeli. A diftongusok félhangzójának alul elhelyezett félkörrel való jelölése (*ou, öü*) a Magyar Nyelvatlasz módszereinek kidolgozása óta szokatlan, régies. Inkább az *o^u*, *ö^ü* vagy *ou, öü* jeleket használjuk. Természetesen egyik megoldás sem csökkenti a munka értékét, s az olvasó, kutató megszokja ezeket a különlegességeket, egy idő után természetesnek is veszi. Több figyelmet érdemel az olyan nyelvjárási lejegyzések vizsgálata, amelyek egymásnak ellentmondani látszanak. Például a **bújbeli** ('Otthon használt női kabátka') tildéje hosszú *ú-s* és *j-s* ejtésre utal, a **bebújtat** ejtése *bebútat*, a példamondatban *Bebúna*; a **bújtatott** címszóban pedig *Bújtatot varás*; a **bújtató** fonetikus lejegyzése is *bújtatóy*, de a **bújtatókéve** [!] *u*-ja a kiejtésben is rövid: *bújtatóy*kéve. Minden bizonnyal az adatközlők neme, életkora és foglalkozása eredményezi a különféle ejtéseket, de erre utalni lehetett volna valamilyen rövidítéssel. Különösen hiányolható a használati kör megadása olyan szavak esetében, amelyeknek több ejtémódjuk van (*batka, bakta, batma; acat, aszot* stb.).

Következzék a szófaji meghatározás! Ennek elsősorban az azonos alakú szavak esetében van nagy jelentősége, de nem hiányozhat semmiféle szótár szereléséből. Meg is található ezek mindegyik említett szótárban, csak KÁLNÁSI tér el a megszokottól az igék minősítésében, amikor azok tárgyvalóval elláthatóságára (tárgyas ~ tárgyatlan; tranzitív ~ intranzitív; kiható ~ bennható) nem utal.

A jelentések megadása precíz, pontos, egyértelmű és a címszó szófájának megfelelő. Nyilván a helyvel való takarékoskodás miatt jellemző rá a szűkszavúság, de ez nem megy soha az érthetőség rovására. Inkább azoknak az eszközöknek, munkafogásoknak a jelentésmegadásában találunk félreértéseket, amelyek ma már kihaltak. Így például a **beállít**, **beállítás** címszóban mind a jelentésmegadás, mind a példamondat kapára vonatkozik, noha csak a kasza állítható a nyélhez, a kapa esetében legfőljebb a megvásárláskor lehet a nyéllal alkotott hajlásszögre tekintettel lenni, s olyat vásárolni, ami a művelési mélységet meghatározza. Nagyobb hajlásszögű kapa mélyebbre vág, de ezt az elkészítő

(kovács vagy gyár) tudja csak szabályozni, „beállítani”; a kasza pengéje és nyele közötti hajlásszöget azonban minden parasztember megnézte, mérte szemmel, karral, mert ennek megváltoztatásával tudott csak kisebb vagy nagyobb rendet vágni. A **beakaszt** címszó mindegyik jelentésének megadása szabatos, helyes (csak a 6. nem szójelentés, hanem szólás), de egyik példamondatában félreértés található. A kost nem „felkötözték”, hanem „felkötözték”, s ennek a hibátlan magyarázata található már a helyesen megadott **elkötöz** és **felkötöz** címszó alatt. Az utóbbiban található első jelentés azonban valóban ’felkötöz’, a második pedig (a nyelvjárási ejtésében is helyesen szereplő) ’felkötöz, kötővel ellát’. Amennyiben nyelvjárási homonímiáról volna szó (amit nem tartok valószínűnek), akkor is két külön címszóba kellett volna venni ezeket.

Az Előszóban arról olvashattunk, hogy a szerző összegyűjtötte a debreceni szólásokat, közmondásokat is. Mint ahogyan utalt már erre korábbi tanulmányában (MNYj. 2000: 203–8), tervezte egy szólás- és közmondásgyűjtemény összeállítását is. Értetlenül és sajnálkozva vettem tudomásul azt a megjegyzését, hogy ennek megvalósításáról alighanem le kell mondania. Bár ne így lenne, de ha mégis, nagyon helyesen tette az összegyűjtött anyagnak (vagy egy részének) beépítését ebbe a szótárba. Nagymértékben gazdagodott az anyag, nőtt az értéke, jelentősége a munkának. Természetesen a népnyelv kutatója is tudja így hasznosítani az anyagot, nem beszélve a művelődni vágyó laikus olvasókról, de a néprajzosok számára mégis hasznosabb lenne (az itt közöltek ellenére) önálló kötetben összeállítva közölni jelentéseikkel, magyarázataikkal együtt a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat. Kétségtelenül nehéz, nem is lehet mindegyiket megmagyarázni. Minden bizonnyal erre utal az utánuk álló kettőspont után tett gondolatjel. Valóban nehéz értelmezni a „*Látta bátyám hűját Nagyváradon*”, ha azt sem tudjuk, hogy a „*hűj*” valóban padlást jelent-e, mint az a szótárból kikövetkeztethető. A legtöbb frazeológiai egységnek azonban vagy pontos magyarázatát vagy pedig példamondattal megvilágított jelentését kapjuk meg.

Utolsóként szólok a néprajzi sajtóságokról, a szavakhoz kapcsolódó megfigyelésekről, babonákról, szokásokról, amelyek szintén vagy pontos leírások, vagy pedig az adatközlőktől idézett magyarázatok. Valamennyi igen hasznos mind a népnyelvkutató számára, mind pedig a néprajzosnak, hiszen a szó és jelentés összekapcsolásán túl a tárgyi valóság, a használati mód szemléletességét segítik elő ezek a néprajzi magyarázatok, s a jelentés könnyebb megértését, világosabb kifejtését szolgálják.

Nagy munkával összeállított, gazdag anyagú, igen értékes, új és különleges tájszótárt kaptunk KÁLNÁSI ÁRPÁD „Debreceni cívis szótár”-ában. A néprajz, helytörténet és a magyar nyelvtudomány, legfőképpen a nyelvjáráskutatás bőséges forráshoz, rengeteg adathoz, sok érdekességhez jutott általa. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a munka nagyságát és értékét, valamennyi fölsorolt tudományos szak számára való kiemelkedő jelentőségét.

HAJDÚ MIHÁLY